

Кувіла О. І.,

<https://orcid.org/0009-0006-5987-2518>

аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

ACCESSIBILITY OF JUSTICE FOR PEOPLE WITH DISABILITIES: CONCEPT AND CONTENT

У пропонованій до розгляду статті автором зроблено спробу проаналізувати зміст доступності правосуддя для людей з інвалідністю з різними видами порушень (фізичними, сенсорними, психічними та інтелектуальними). Передусім зосереджено увагу на розумінні поняття доступності як засобу виявлення й усунення перепон і бар'єрів у житті представників зазначеної категорії населення під час доступу до фізичного оточення, до транспорту, до інформації та зв'язку, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій і систем, а також до інших об'єктів і послуг. Наведено існуючі наукові розуміння категорій доступності для людей з інвалідністю об'єктів і послуг, правосуддя, доступу, а також закріплену в національному законодавстві дефініцію поняття «бар'єр». Зазначено про наукову характеристику ментальних, фізичних, інформаційних, інституційних та фінансових бар'єрів на шляху до інтеграції людей з інвалідністю в соціум. Резюмовано, що всі перелічені бар'єри без винятку стосуються теми доступності правосуддя для людей з інвалідністю. Запропоновано вважати складовими доступності правосуддя для осіб з інвалідністю, окрім іншого, доступність процесів, які передують розгляду справ у судовому процесі; доступність адвокатури і прокуратури; доступність безпосереднього розгляду судових справ у рамках судових процесів; доступність прилеглої території та будівель суду, інформації (письмової та усної), що надається в рамках діяльності судових органів. Доведено, що поняття «доступ до правосуддя» вужче за змістом від поняття «доступність правосуддя». Цей висновок підтверджено нормами статті 13 Конвенції про права осіб з інвалідністю. Насамкінець у статті наведено перелік конкретних перешкод, що зумовлюють бар'єрність правосуддя для осіб з інвалідністю, серед яких недоступність більшості будівель судів, неналежний рівень обізнаності осіб, які працюють в сфері здійснення правосуддя, з питання прав осіб з інвалідністю, відсутність інформації про заходи забезпечення доступу осіб з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями до судових проваджень тощо.

Ключові слова: особа з інвалідністю, правосуддя, доступність, доступ, бар'єр, судовий процес.

In the article proposed for consideration, the author made an attempt to analyze the content of access to justice for people with disabilities with various types of impairments (physical, sensory, mental, and intellectual). First of all, attention is focused on understanding the concept of accessibility as a means of identifying and eliminating obstacles and barriers in the life of representatives of the specified population category during access to the physical environment, to transport, to information and communication, in particular information and communication technologies and systems, as well as to other facilities and services. The existing scientific understanding of the categories of accessibility for people with disabilities of facilities and services, justice, access, as well as the definition of the concept of «barrier» enshrined in national legislation are presented. The scientific characteristics of mental, physical, informational, institutional and financial barriers to the integration of people with disabilities into society are noted. It is summarized that all the listed barriers, without exception, relate to the topic of access to justice for people with disabilities. It is proposed to consider accessibility of justice for persons with disabilities as components of, among other things, accessibility of processes that precede consideration of cases in court proceedings; availability of advocacy and prosecutor's office; availability of direct consideration of court cases within the framework of court proceedings; accessibility of the surrounding territory and court buildings, information (written and oral) provided as part of the activities of judicial bodies. It has been proven that the concept of «access to justice» is narrower in meaning than the concept of «accessibility of justice». This conclusion is confirmed by the provisions of Article 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Finally, the article provides a list of specific obstacles that cause barriers to justice for persons with disabilities, including the inaccessibility of most court buildings, inadequate awareness of the rights of persons with disabilities, lack of information on measures to ensure access of persons with intellectual and psychosocial disabilities to court proceedings etc.

Key words: disabled person, justice, accessibility, access, barrier, legal process.

Постановка проблеми. Люди з інвалідністю досить часто через наявні в них порушення, низькі рівень та якість життя, непоодинокі випадки безпорадності зазнають посягань і порушення їхніх прав. Підтвердити зазначене твердження конкретними цифрами чи фактами неможливо, через відсутність відповідної статистики та аналітичних узагальнень. Мало чи не єдиним офіційним джерелом інформації про факти порушення прав людей з інвалідністю є щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Так, з цього джерела відомо, що протягом 2021 року до Омбудсмена звернулися 172 особи щодо порушення рівності прав і свобод людини і громадянина за ознакою інвалідності та стану здоров'я, що на 74% більше, ніж за 2020 рік (44). Ще 37 таких порушень було виявлено під час моніторингу засобів масової інформації, соціальних мереж та інших відкритих джерел, що на 32% більше, ніж за 2020 рік (25) [11]. Очевидно, що з війною ситуація в рази погіршилася.

Проте окреслений стан справ із правами людей з інвалідністю залишається фактом, а його проблемність посилюється відсутністю умов доступності правосуддя для людей зазначеної категорії.

Варто віддати належне досить високому рівню уваги науковців (В.В. Копейчиков, В.М. Лаговський, О.В. Лемак, А.В. Лужанський, А.Г. Мартіросян, Г.С. Ткач, О.В. Щерблюк та ін.) до питання доступу до правосуддя, проте відповідні наукові пошуки не зосереджувалися на цій темі в контексті питання інвалідності.

Тому, залишається відкритою наукова проблема поняття і змісту доступності правосуддя для людей з інвалідністю, співвідношення доступності та доступу до цього інституту для зазначеної категорії населення.

У зв'язку з цим, метою написання статті стало з'ясування природи доступності правосуддя для людей з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. У ключовому документі з питань інвалідності – Конвенції про права осіб з інвалідністю [3] – у понят-

тя «доступність» закладено такий зміст: це – спосіб надання особам з інвалідністю засобами виявлення й усунення перепон і бар'єрів, що перешкоджають доступності, можливості вести незалежний спосіб життя й усебічно брати участь у всіх аспектах життя шляхом вжиття належних заходів для забезпечення цим особам доступу нарівні з іншими до фізичного оточення, до транспорту, до інформації та зв'язку, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій і систем, а також до інших об'єктів і послуг, відкритих або таких, що надаються населенню, як у міських, так і в сільських районах.

З метою забезпечення доступності Конвенція про права осіб з інвалідністю передбачає обов'язок держав, окрім іншого, вживати заходів із розробки мінімальних стандартів і керівних орієнтирів, що передбачають доступність об'єктів і послуг; організації для всіх залучених сторін інструктажів із проблем доступності, з якими стикаються особи з інвалідністю; надання різних видів послуг помічників і посередників для полегшення доступності будинків та інших об'єктів; розвитку належних форм надання особам з інвалідністю допомоги та підтримки в доступі до інформації тощо [3].

Своєю чергою, у науковій літературі доступність для людей з інвалідністю об'єктів і послуг пропонується розуміти як властивість відповідних об'єктів і послуг, яка дає змогу особам цієї категорії вільно ними користуватися без будь-яких бар'єрів, у тому числі завдяки адаптації чи спеціальному дизайну [1, с. 34].

Доступність тих чи інших товарів або послуг суттєво негативно ускладнюється наявністю в зовнішньому середовищі та суспільстві різноманітних бар'єрів.

Принагідно в законодавстві закріплено єдину дефініцію поняття «бар'єр», а саме: це – природна або інженерна перешкода, призначена для запобігання поширенню радіоактивних речовин та/або забезпечення захисту радіоактивних відходів від зовнішніх впливів [7].

Хоч процитоване визначення і стосується лише сховищ для захоронення радіоактивних відходів, однак воно дуже точно розкриває зміст досліджуваної категорії, акцентуючи на

природному або штучному характері відповідних перешкод.

О.Г. Вагруляк виокремлює такі п'ять видів бар'єрів на шляху до інтеграції людей з інвалідністю в соціум нарівні з іншими:

– ментальні бар'єри, які полягають у специфічному ставленні оточуючих до осіб з інвалідністю, нерозумінні їхніх проблем;

– фізичні бар'єри, в контексті яких йдеться про недостатню архітектурну та транспортну доступність, що є головною перешкодою в доступі осіб з інвалідністю до освіти, праці, культури, спорту, інформації, туризму тощо;

– інформаційні бар'єри, спричинені невикористанням існуючих форматів подачі інформації, які враховують потреби осіб з інвалідністю з порушеннями зору, слуху, психічними та інтелектуальними порушеннями, зокрема абетки Брайля, великого шрифту, аудіо та електронних засобів тощо;

– інституційні бар'єри, які стосуються проблем законодавчої регламентації різноманітних аспектів життя осіб з інвалідністю;

– фінансові, зумовлені фінансовою неспроможністю переважної більшості осіб з інвалідністю задовольнити навіть життєво необхідні потреби через бідність та зuboжіння [1, с. 34].

Переконані, що всі з перелічених видів бар'єрів рівною мірою стосуються і теми доступності людей з інвалідністю до правосуддя.

До слова, правосуддя в загальноприйнятому розумінні вважається правозастосовчою діяльністю суду з розгляду і вирішення в установленому законом порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави [12, с. 50].

Конституція України встановлює, що правосуддя в нашій державі здійснюють виключно суди; народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [4].

Варто зауважити, що правосуддя є одним із значимих інститутів, доступність якого є гарантією належної реалізації і дотримання всього масиву прав та законних інтересів громадян загалом та людей з інвалідністю зокрема.

Доступність правосуддя для осіб з інвалідністю є багатогранним інститутом, оскільки охоплює, на наше переконання, окрім іншого, такі аспекти:

– доступність процесів, які передують розгляду справ у судовому процесі (наприклад, що стосується правової допомоги (надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [6]), досудового розслідування тощо);

– доступність адвокатури як інституту надання професійної правничої допомоги [4] та прокуратури як інституту підтримання державного обвинувачення в суді, представництва інтересів у суді, нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах тощо [9];

– доступність безпосереднього розгляду судових справ у рамках судових процесів. У цьому контексті важливе забезпечення потреб людей з тими чи іншими порушеннями в забезпеченні умов доступності (фізичний доступ до суду, інформаційна доступність судового процесу, матеріалів, фінансова спроможність захищати права в судовому порядку тощо);

– доступність прилеглої території та будівель суду, інформації (письмової та усної), що надається в рамках діяльності судових органів (окрім іншого, йдеться елементарно про можливість дістатися приміщення судового органу, отримати копію необхідного документу в канцелярії, отримати відомості в рамках взаємодії з судом тощо).

За офіційною інформацією станом на 2015 рік із 677 судів загальної юрисдикції (без урахування судів, розміщених в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також місцевих загальних судів Донецької та Луганської областей, які залишаються на території, не контрольованій українською владою) лише 115 (17%) здійснювали правосуддя у відповідних умовах, які були максимально наближені до характеристик належного приміщення за основними параметрами, встановленими державними будівельними нормами. Решта

приміщень судів потребували проведення робіт з реконструкції, капітального ремонту або нового будівництва [5].

За даними звіту Рахункової палати від 18 грудня 2018 р. про результати аудиту ефективності використання бюджетних коштів на забезпечення здійснення правосуддя місцевими господарськими судами, жодне приміщення місцевих господарських судів не відповідає діючим на той час державним будівельним нормам в частині доступності для осіб з інвалідністю. Так, кнопки дзвінка (виклику або переговорні пристрої) мають 24 з 30 приміщень судів; для осіб з вадами зору продубльовано рельєфно-крапковим шрифтом (шрифтом Брайля) у 10 будівлях, або 33% судів; універсальні кабінки санвузлів для маломобільних груп населення облаштовано в 7 приміщеннях, або 23% місцевих господарських судів. Пандусами згідно з вимогами державних будівельних норм обладнані лише 14 з 30 приміщень місцевих господарських судів або 46% [10].

доступність роботи в судових органах. Тут варто сказати про те, що за відповідності вимогам до потенційних суддів чи інших судових працівників людина з інвалідністю може претендувати на її працевлаштування до відповідного судового органу. А це вимагає організації робочого процесу з урахуванням її потреб, можливості ведення нею судових засідань, створення умов доступності прилеглої території та будівлі суду і робочого місця тощо. Зазначене особливо важливе з огляду на законодавчо встановлений норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю у розмірі 4 відсотки середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік [8], який рівною мірою стосується судових органів.

Потрібно зауважити, що науковцями переважно застосовується категорія «доступ до правосуддя», і майже не використовується категорія «доступність правосуддя». Враховуючи зазначене, спробуємо розібратися в питанні співвідношення зазначених понять.

Якщо зміст доступності для нас вже очевидний із наведеної вище дефініції, то за словниковою літературою «доступ» – спосіб наближення або входу; право або можливість досягти, використати або відвідати [13, с. 4].

Зазначене дає підстави для висновку, що доступ до правосуддя є вужчим поняттям аніж доступність правосуддя. Так, говорячи про доступ, йдеться безпосередньо про правосуддя в його класичному розумінні як діяльності суду з розгляду і вирішення тих чи інших справ.

Підтвердженням цьому є норми Конвенції про права осіб з інвалідністю. Зокрема статтею 13 зазначеного міжнародного документу гарантується доступ осіб з інвалідністю до правосуддя. У ній передбачено, що держави-учасниці забезпечують особам з інвалідністю нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя, зокрема передбачаючи процесуальні та відповідні вікові корективи, які полегшують виконання ними своєї ефективної ролі прямих і опосередкованих учасників, у тому числі свідків, на всіх стадіях юридичного процесу, зокрема на стадії розслідування та інших стадіях попереднього провадження; щоб сприяти забезпеченню особам з інвалідністю ефективного доступу до правосуддя, держави-учасниці сприяють належному навчанню осіб, які працюють у сфері здійснення правосуддя, зокрема в поліції та пенітенціарній системі [3].

Водночас потрібно відзначити, що на міжнародному рівні обсяг правосуддя окреслено, у тому числі, стадіями попереднього провадження, функціонуванням поліції та пенітенціарної системи, що суттєво розширює розуміння доступності правосуддя порівняно з існуючими науковими підходами, однак свідчить на користь сформульованого нами висновку про більш широкий обсяг категорії доступності правосуддя.

Важливо зазначити, що Міністерство юстиції України в рамках підготовки Національної доповіді «Доступ осіб з інвалідністю до безоплатної правової допомоги, правосуддя та політичного життя» свого часу виокремлювало такі основні аспекти проблеми доступності до правосуддя, які досі не втратили своєї актуальності:

1) забезпечення архітектурної доступності. Проблема архітектурної доступності приміщень судів є однією із ключових, оскільки приміщення судів в більшості випадків не були збудовані (облаштовані) як приміщення суду, а були перебудовані або реконструйовані, а деякі орендуються судовою адміністрацією.

Панацією може стати облаштування місць для паркування автомобілів осіб з інвалідністю поблизу входу в приміщення суду, облаштування будівель відповідно до вимог державних будівельних норм, встановлення кнопки виклику персоналу (охорони), встановлення звукового орієнтиру, розміщення, за можливості, канцелярій суду та залів судових засідань на першому поверсі, нанесення на сходах приміщення суду маркування у вигляді контрастних смуг, облаштування санітарної кімнати для зручності осіб з інвалідністю тощо;

2) забезпечення інформаційної доступності. Доступ до інформації має важливий характер, оскільки від цього показника залежить наскільки особа буде ознайомлена з інформацією про роботу суду, графіком розгляду судових справ, зразками документації тощо. У зв'язку з цим вважається за потрібне створення технічних умов та надання окремої кімнати для ознайомлення з судовою справою людей з інвалідністю, які беруть участь в судових засіданнях або представників, які мають інвалідність, запровадження в суді посади «помічника людини з інвалідністю», дублювання судової інформації рельєфно-крапковим шрифтом тощо;

3) забезпечення правової доступності. З метою належного забезпечення правової доступності людей з інвалідністю до правосуддя важливо створювати сприятливі умови, які дадуть можливість цим особам ефективно

реалізувати свої права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб життя [5].

Вищезазначене дає підстави для **висновку** про особливу значимість правосуддя для відновлення та захисту прав осіб з інвалідністю, які є однією з найменш соціально захищених категорій населення.

Однак його доступність залишає бажати кращого через фізичну, інформаційну, фінансову та інші види бар'єрності судових органів, судового процесу, оточуючого середовища, адже, для прикладу, більшість будівель судів залишаються недоступними для осіб з фізичними та сенсорними порушеннями; особи, які працюють в сфері здійснення правосуддя, не мають підготовки з прав осіб з інвалідністю, зокрема щодо розумного пристосування та процесуальної доступності; відсутня інформація про наявність правової допомоги, перекладу на жестову мову та інших заходів забезпечення доступу осіб з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями до судових проваджень тощо [2]. Окреслена проблемна ситуація щоденно ускладнюється воєнними діями, руйнуванням інфраструктури...

Проте усупереч зазначеному доступність правосуддя для людей з інвалідністю була і залишається законодавчою вимогою, яка повинна бути виконана повною мірою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варгуляк О. Г. Сутність та зміст права осіб з інвалідністю на доступність об'єктів і послуг. Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті : зб. наук. праць. Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Дніпро, 1–2 листоп. 2019 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 32–35.
2. Заключні зауваження стосовно первинної доповіді України про стан реалізації Конвенції ООН про права людей з інвалідністю. URL: <https://rvua.com.ua/laws/zaklyuchni-zauvazhennya-stosovno-pervinnoi-dopovidi-ukraini-pro-stan-realizatsii-konventsii-oon-pro-prava-lyudey-z-invalidnistyu-31.html>
3. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
5. Національна доповідь «Доступ осіб з інвалідністю до безоплатної правової допомоги, правосуддя та політичного життя». К., 2015. URL: https://naiu.org.ua/wp-content/uploads/2016/02/Dopovid_MJ_invalidy_2015.pdf
6. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
7. Про затвердження Вимог до структури та змісту звіту з аналізу безпеки поверхневих та приповерхневих сховищ для захоронення радіоактивних відходів : наказ Державної інспекції ядерного регулювання України від 2 груд. 2019 р. № 520. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0064-20/ed20191202#n31>
8. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 берез. 1991 р. № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>
9. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

10. Про результати аудиту ефективності використання бюджетних коштів на забезпечення здійснення правосуддя місцевими господарськими судами : звіт, затверджений рішенням Рахункової палати від 18 груд. 2018 р. № 32-6. URL: http://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/32-6_2018/Zvit_32-6_2018.pdf

11. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. К., 2022. <https://mvs.gov.ua/upload/1/2/7/5/3/2/ESOE5aAeExRLua1o4Q8Mz9yP4SJ3YybgjRUjX8Ut.pdf>

12. Юридична енциклопедія. Т. 5. К. : «Укр. Енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2003. 736 с.

13. Black's Law Dictionary. // St. Paul, Minn. : West 1. Publishing Co., 1990. 1657 p.